

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

Історія України: спроби нового бачення *

На Україні одну з відмітних рис перебудови становить національно-культурне відродження. Його складовим елементом, без сумніву, є підвищення інтересу до історичного минулого, яке спостерігається в усіх верствах суспільства, серед людей різного віку, професій і ступеня освіти. Адже знання славних і трагічних сторінок багатовікової історії українського народу необхідне всім, хто прагне до того, щоб проголошена 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР Декларація про державний суверенітет України наповнилася реальним змістом.

Специфіка нинішнього стану історичної науки така, що інтерес до минулого задовольняється переважно за рахунок передруку забутої і нерідко — до недавнього часу забороненої історіографічної класики. Люди відвертаються від історіографії останніх десятиріч, яка часом як криве дзеркало відбивала пройдений суспільством шлях. Зрозуміло, не є винятками й опубліковані у 1981—1982 рр. Інститутом історії АН УРСР короткі нариси «Історія Української РСР» (українською і російською мовами). Але чи можна звинувачувати у викривленому показі історичного процесу тільки тих, хто його досліджував?

Починаючи з 1929 р., урочисто проголошеного роком «великого перелому», партійно-державна керівна верхівка на чолі із Сталіним остаточно відмовилася від нової економічної політики. Маскуючись гаслом «будівництва соціалізму по всьому фронту», вона повернулася до випробуваної під час громадянської війни і засудженої засновником партії В. І. Леніном політики воєнно-комуністичного штурму. В рамках її розпочалася цілеспрямована деформація історичної свідомості народу. Дослідження і публікація документів з об'єктивною оцінкою подій або діяльності конкретних людей вилучалися з обігу (знищувалися або передавалися у спецховища). Джерела фальсифікувалися. Доступ в архіви було обмежено. З єдиного державного архівного фонду вилучалися документи ВКП(б), ДПУ — НКВС, деяких інших відомств. Вчені, які «відхилялися» від офіційно затвердженої схеми історичного процесу, зазнавали репресій.

Після 1938 р. обов'язковою матрицею всіх історичних досліджень стали вульгаризовані положення з праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, які наводилися у сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)». Хоч у 1956 р. цю книгу вилучили з обігу, у пізніших «нормативних» підручниках та узагальнюючих офіційних працях лишалися недоторканими запозичені з неї інтерпретації подій, характеристики реальних історичних осіб, а найголовніше — спотворені методологічні підходи до проблем суспільствознавства.

* Передмова до однотомника. Автор — С. В. Кульчицький.

Оскільки історія України має свій власний предмет дослідження, загальносоюзні нормативні постанови і обов'язкові офіційні праці не могли охопити всього комплексу її проблем, і отже, залишали вчепленим «життєвий простір» для самостійного аналізу. Щоб позбавити їх цієї переваги, в нашій республіці на історичну науку було накладено додаткові пута у вигляді обов'язкових постанов, що стосувалися історії України. Особливо негативну роль відігравали постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (серпень 1947 р.) і схвалені ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954)».

Через цю політику до розряду заборонених для вивчення і популяризації тем потрапили цілі пласти, напрями й періоди історії України. Упереджено висвітлювалася проблематика Київської Русі (в руслі теорії «колиски» трьох братніх народів). Взагалі випали з дослідницької орбіти історія козацтва і процеси формування української державності. У приглушені тони забарвлювалася цілеспрямована й жорстока боротьба царизму з українською культурою, взагалі замовчувалася його русифікаторська політика на Україні. Однобічно й здебільшого негативно оцінювався український національно-визвольний рух як у Росії, так і Австро-Угорщині.

Особливо гальмувалося вивчення післяреволюційного історичного процесу. Наприклад, не рекомендувалося досліджувати діяльність українських політичних партій та організацій. Події громадянської війни на Україні спрощувалися до схематизму, а боротьба за владу Рад подавалася тільки в рожевих барвах. Про утворення Союзу РСР розповідали лише в піднесеному тоні, зображуючи цю подію, як торжество ленінського плану організації єдиної централізованої держави, і замовчуючи опубліковані після ХХ з'їзду КПРС конкретні негативні висловлювання самого В. І. Леніна, що стосувалися цієї події. Неповисвітлювався тільки, як підготовча фаза до «наступу соціалізму по всьому фронту». Колективізація розглядалася, як реалізація на практиці ленінського кооперативного плану. Закарбований у пам'яті народній, як найбільша трагедія українського народу, голод 1933 р. упродовж п'яти з лишком десятиріч лишився забороненою темою. Не рекомендувалося звертати особливу увагу на частково розкриті після ХХ з'їзду партії вражаючі факти масових репресій. У біографіях реабілітованих політичних діячів глухо називалася дата смерті, яка найчастіше припадала на 1937—1939 рр. Причини їхньої загибелі замовчувалися.

Зусилля багатьох істориків, особливо молодих, спрямовувалися на висвітлення повоєнних десятиріч, але в цій галузі регламентація процесу наукового дослідження дійшла максимальних меж. Істориків примушували створювати фундаментальні узагальнюючі праці, але ця «фундаментальність» оцінювалася тільки кількістю сторінок, що з кожним новим ювілеєм Жовтневої революції, утворення СРСР та Великої Вітчизняної війни дедалі збільшувалася. Мертвонароджені, але обов'язкові концепції «повної і остаточної перемоги соціалізму», «розвинутого соціалізму», «соціалістичного способу життя», «радянського народу як нової історичної спільності» вкрай примітивізували праці істориків.

Перебудова в історичній науці фактично розгорнулася в 1988—1989 рр. Спочатку в окремих статтях у газетах і суспільно-політичних журналах, потім — у брошурах і наукових журналах почали переглядатися деякі стереотипні положення та на основі нових архівних даних розроблятися окремі сторінки вітчизняної історії. У 1990—1991 рр. з'явилися перші збірники документів і монографічні праці, написані з позицій нового мислення. Нагромаджений зусиллями багатьох суспільствознавців заділ став основою повністю переглянутих курсів історичних досліджень. Одним з них є щойно завершений короткий

огляд історії українського народу, підготовлений фахівцями Інституту історії України АН УРСР.

У цьому односторонньому завдяки ретельному використанню класичної історіографічної спадщини та вивченню великої кількості архівних джерел, частина яких стала доступною тільки останнім часом, відтворено нову картину історичного процесу. Вона позбавлена елементів тоталітарного мислення, донедавна нав'язуваного історикам «згори». Велика увага приділяється проблемам формування української державності, культури, діяльності різноманітних політичних партій і організацій. Досить повно показано трагедію українського народу в лабетах сталінізму та перші кроки на шляху національно-культурного відродження.

Авторами є В. М. Ричка, В. А. Смолій, В. Г. Сарбей, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, М. В. Коваль. Відповідальний редактор книги — Ф. П. Шевченко.

Публікуючи окремі розділи цієї праці, редколегія має на меті ознайомити з нею читачів, отримати їхні відгуки, пропозиції щодо поліпшення тексту.

В. А. Смолій (Київ)

Українська козацька держава

В статті автор розповідає про основні етапи формування Української козацької держави — від епохи Б. Хмельницького до руйнування Запорозької Січі, оцінює діяльність її керівників, що відіграли свою роль в історії України.

В очах панівних верств суспільно-політична атмосфера на Україні в кінці 40-х років XVII ст. виглядала досить спокійною. Здавалося, в далеке минуле відійшли жахи повстань 20—30-х рр., були знищені ненависні народні проводирі й тисячі непокірних козаків і селян. Шляхтич знову почував себе повновладним паном — карав і милував, збільшував повинності і організовував нові фільварки, перерозподіляв землю і підтримував унію. Задушеному панщиною і безпросвітними злиднями селянинові в житті було відведено єдине — 5—6-денна панщина на полі феодала, особиста неволя, ранкова молитва і недільна проповідь.

Не менших переслідувань та знущань зазнавали інші суспільні стани. Тією чи іншою мірою на їхній долі позначався вплив польського суспільного розпорядку — реєстрові козаки, які позбавлялися традиційних прав і вольностей, т. з. випишки, змушені повертатися під панську кормигу. Жителі міст були задушені господарськими регламентаціями. Православні священики жили з наклеєним на них тавром схизматика.

Проте для шляхти це було лише ознакою зовнішнього благополуччя. В українському суспільстві дедалі більше нагромаджувався той матеріал, який при найменшій іскрі міг спалахнути яскравим полум'ям збройного повстання. «Золотий спокій» був спокоєм лише для пихатої польської шляхти, яка нічому не навчилася після подій кінця XVI — 20—30-х років XVII ст. Але не мовчав народ. Тривало поступове накопичення всіма пригнобленими станами сил перед вирішальною сутичкою з могутньою державною машиною Речі Посполитої. Соціальна боротьба перемістилася в дещо іншу площину — на зміну великим збройним повстанням прийшли не менш результативні форми